

Р.В.Балабан

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: ВИКЛИКИ І РИЗИКИ

Матеріал присвячений висвітленню особливих (негативних) рис політичного класу в Україні як прояву соціальних хвороб усього суспільства.

R. Balaban. Political class: calls and risks. Material is devoted to lighting the special (negative) lines of political class in Ukraine as the display of social illnesses of all society.

Поняття «політичний клас» має два початки розуміння.

Перше — це як група людей певної когорти, що є закритою і недоступною для пересічних громадян, а в деяких випадках і недоторканною. Ступінь закритості і недоступності говорить про якість політичної системи. Надмірна закритість попереджає про політичну стагнацію і недемократичні засади політичного організ-

му. Шляхи поповнення і оновлення політичного класу теж вказують на його природу, певний генотип, мотивацію функціонування.

Друге розуміння терміна — це наявність певної групи, що виконує відповідальні політичні функції, тобто менеджери політичного процесу, та, зрештою, несе відповідальність за цей процес. При чому суспільство часто потребує соціального, теоретичного, психологічного, хоча б міфічного заступництва «політичних отців».

Залежно від якості політичного класу домінує та чи інша ознака. В Україні, ми схильні вважати, домінує ознака клубності політичного класу і відстороненість громадського життя.

Для різних соціальних груп проникнення до політичного класу має різні мотивації: доступ до умовної верхівки, як доступ до ресурсів просування власного бізнесу. Інколи надзвичайні події проливають світло на окремі факти, як отримання великих земельних угідь (більше 1000 га) безкоштовно і без орендної ставки¹. Більше того, отримання однією стороною благ говорить про те, що друга, ті хто, приймав таке рішення, отримав, очевидно, компенсацію у вигляді чогось іншого (скоріше за все посади). Миттєво створюється змичка, яка надалі тільки розвивається. Причому виявлені факти накликають обурення у іншій частині політичного класу, очевидно, через непоодинокі випадки, якщо не системи.

Інша категорія, яка потрапляє до політичного класу, вона апріорі не може розраховувати на перші щаблі і розглядає службу в державному апараті як гарантований соціальний захист.

Потрапити в ці лави, до певної міри, можливо випадково. Але також наявний механізм входження через мережу «зв'язків», незважаючи на існуючі правила конкурсів заміни посад. Характерною рисою є те, що низові і середні лави політичного класу не мають каналу просування вгору, скажімо, через вислугу.

Потрапляння до вищих ешелонів відбувається з інших систем. Таким чином сам політичний клас із внутрішньою структурою є кастовим. Щоправда, є вільні канали доступу, як громадська участь політологів, журналістів, які за родом занять коментують, роблять висновки щодо політичних подій і таким чином стають належними до політичного класу.

Унікальний феномен — що причетність до політичного апарату трансформується в надмірне значення. Традиційним проявом сказаного є уявне значення Секретаріату Президента ніби як самостійного гравця, центру формування рішення і аж ніяк звичайної канцелярії, яка необхідна як функціональний апарат. Так само

посада спікера в парламенті стає «самостійною», політичною, а не тільки особою зі знанням регламенту. Такий стан підтверджується і громадськими настроями, вірою в помічників, представників, працівників апарату (різних рівнів), які можуть щось вирішити, а не тільки як працівників з певними функціями. Все разом формує культ всіляких посвідчень. Очевидно, від петровського клейма на шії, що дозволяв випити в харчевні до сучасного «всім постам ДАІ».

Політичний клас в Україні спонтанно сформований. Він не виконує функції флагмана суспільства і не є його авангардом. Політичний клас автономізований від суспільства, не є носієм класичних цінностей і є номінальним утворенням. Суспільство не виявляє довіри і не делегує владних повноважень для виконання атрибутів і церемоній. Державність України має вкрай низький потенціал. Політичний клас зациклений на самозбереженні як «цінності», не має артикульованої ідеї. Зміни постатей не вплинуть якісно на формування політичного класу без системних змін соціальної структури всього суспільства.

На порядку денному стоїть питання ідентифікації соціальних груп, що формуються і розвиваються в українському суспільстві. Це стало на часі після занепаду широкого використання радянської доктрини про класовий суспільний поділ. Вона (теорія) розглядала радянське суспільство як робітничий, селянський клас та прошарок інтелігенції. При цьому представники влади за теорією були кращими представниками існуючих класів та прошарків. Цікаво, що тогочасна «влада» відслідковувала квотність представництва так само, як і моральне обличчя та позитивний образ. Далі тривала доба невизначеності в практичному і теоретичному розумінні, коли часто вживаними інтерпретаціями були «перехідний період» і «суспільство неструктуроване». Ці терміни не пояснювали суті трансформаційних процесів, а фактично «прикривали» білі плями в дослідженні соціальних структур.

Також не набули поширення визначення «буржуазія», «клас власників», перші роки незалежності вони були малопомітні — латентні. Втрачалось класичне значення «робітничий клас», який швидко люмпенізувався. Нівелювалась інтелігенція як значима група. Селяни перетворювались із класу виробників сільськогосподарської продукції у натуральних споживачів. Зрештою, нова доба принесла два терміни у визначенні прошарків. Це «новые русские» та бомжі, які стали більш помітні.

Влада інтуїтивно не сприймалася, як каста, клан, чи клас. Це були державні службовці, які залишилися на своїх посадах після розпаду СРСР. Враження про державних службовців не псувалось олігархічним походженням, відомостями про надприбутки, наявністю охоронців у її перших осіб. Потрібно розуміти, що йдеться про держслужбовців — то це велика армія найнятих працівників, які часто не уповноважені ухвалювати рішення, і скоріше до них підходить визначення функціонери. Сьогодні враження про них формується окремими представниками, які є публічними, і негатив цих постатей приписується всьому прошарку.

Зовнішня зміна цієї когорти пройшла шлях від обережних функціонерів, які пам'ятали «радянську школу» і, можливо, підсвідомо відчували страх до «тіньових накопичувачів», які формували власні адміністративні капітали, і, зрештою, до «рвачів», які не впевнені в тривалості свого статусу і тому не дбають про перспективу.

За два десятиліття державні посади стали предметом боротьби. Залежно від рівня посади є певні кола, які здатні впливати на призначення. Так чи інакше, відчувається певна мережа і групи зацікавлених, що не може бути підтверджено документально, але стереотип такого сприйняття формується. Це посилюється чулками про «вартість» тих чи інших високих посад. Влада в особі адміністративного і представницького апарату стала більшою мірою ресурсом збагачення, ніж інструментом управління.

Публічні особи від влади де-факто є законодавцями цінностей, образу, формулюють пріоритети, мету, мотивацію тощо. Про представників влади, а до них відносять і представницьку владу, в інформаційному полі домінує вартість їх годинників, автомобілів, зброї. Саме така картинка є портретом політичної еліти, замість вдалого рішення, законопроекту, захисту прав і свобод. Саме тому не дивно, що влада в різних іпостасях має надмірно низьку довіру. Так, сумарно зовсім не довіряю і переважно не довіряю партіям — 60,9; Верховній Раді — 58,9²; за високої недовіри суспільство не сприймає владу як частину себе, робить її автономним цехом.

Тому виникає потреба окреслити цю групу, в тому числі підмінюючи поняття еліти.

Сьогодні не може існувати простої лінійної соціальної структури. Відбулися кардинальні зміни в соціальній структурі суспільства, вона стала більш різноманітною, тривають розшарування³. Разом з тим, поділ суспільства формально, за рівнем доходів, не

відобразатиме сутнісної картини соціальної структури. Формально наявні групи, що могли би за рівнем доходів належати до «середнього класу», але де-факто (походження, рід занять, духовні ідеали) не є такими. Так само, як частина інтелігенції — люмпенізована і де-факто не може бути віднесена ані до люмпена, ані до класичної інтелігенції.

Стало зрозуміло, що існує олігархічний клас, зароджується нова буржуазія, виокремлюється чиновницький клан. Останній може бути віднесений як просто до стану, можливо, цехового утворення тощо.

Щодо буржуазії, то вона постала без традицій, з глибоким проникненням у владу і сформованими капіталами на базі державної власності⁴. Вона залежна від політики і не здатна генерувати позитивну мотивацію. Якщо ми маємо бізнесклас, то теж з похибкою, що над класичними підприємцями домінує ресурсно-адміністративний бізнес з вираженою невинуватою показовою розкішшю. Натомість реальний бізнес (так званий малий і середній — максимально подавлений і малопотенційний). У суспільстві теж негативне сприйняття бізнесу з огляду різних причин.

Ми назвали окремі штрихи соціальної стратифікації без претензії на повне висвітлення, а з метою порушення дискусійної проблеми.

Основна увага буде прикута до нової проблематики — появи або становлення «політичного класу». Сьогодні цей термін став вживаним, а це означає, що ідентифікується певний предмет. Що ж ми вкладаємо в його значення?

Політичний клас, або політична громада, на думку українських політологів О.Бабкіної, В. Горбатенка — це професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність верстви⁵.

Визначення політичного класу за родом занять є недостатнім. Спробуємо сформулювати рід занять для політичного класу. Передусім це: соціальне, адміністративне і державне управління.

Разом з тим, лише функціональний підхід не викриває і не охоплює політичний клас. Люди, що працюють у зазначеній сфері, виконують функціональну роль, є функціонерами політичного класу. Вони, безумовно, потребують технічної та ідейної організації. Тому є сфери, що не визначені формально посадами, як це може бути з вищезазначеними пунктами. Ними є: ідейна і технічна організація.

Коли говорять про лідера нації, національного лідера, духовного лідера, лідерів певних груп тощо, то вони якраз і є ідейними

організаторами, належать до політичного класу. Тобто носії певного символу, ідеї, на яку орієнтуються або гуртуються певні прошарки. До речі, в Україні немає виражених загальнонаціональних лідерів, які б мали такий статус незалежно від посади. Специфічна риса, що лідери середньої ланки не публічні.

Що стосується технічних організаторів, то ними є вожді, або «сірі кардинали». Для українського політичного середовища, знову ж, характерні «сірі кардинали», вкладаючи в це поняття розуміння того, що постаті є непублічні (тіньові). Доказом цього є те, що більш-менш стала потреба інституту ораторів виникла після «помаранчевої революції». І то, політичні сили спроможні виділити по 2–3 особи. Всіх публічних діячів можна перелічувати до трьох десятків — і це на країну з більш як 40 млн населенням. При чому зрозуміло, що вони є обслуговуваними, а не ідеологами рішень.

Політичний клас як такий має бути носієм артикульованої ідеї для всіх. Натомість маємо політичний клас, як річ в собі.

Перші роки незалежності українська політика відрізнялася від класичних ідеалів своєю непублічністю. Тому інститути і процеси, що пов'язані з політикою, частіше супроводжуються визначеннями непублічна, тіньова, кланова, кулуарна. Ми схилиємося до визначення політичного класу як кулуарного. Перші кроки до публічності мали потенцію за «помаранчевої революції». Натомість вони залишилися лише потугами. Наслідки «помаранчевої революції» в цій сфері в тому, що кілька груп спромоглися більш активно заявляти «права» на владні повноваження. Ці групи, по суті, є фінансовими. Попередній період (доба правління Л. Кучми) відрізнявся, все ж, дистанціюванням і патронуванням таких груп. Групи спромоглися делегувати «говорунів», які вміють виступати від тієї чи іншої сили, що донедавна теж було рідкістю. Публічні представники грають на полі популізму і готові виступати з безлічі експертних питань. Не вони роблять передачі рейтинговими, а навпаки.

Потрібно відзначити, що фінансові групи — і це тенденція останнього часу — виростають за межі єдиного представника. Що мається на увазі? Коли перші роки незалежності характеризувалися слабкістю бізнесу і, очевидно, відсутністю великих капіталів, то зазвичай за виборну владу конкурували представники різних сфер. Адміністративні посади залишалися поза зоною боротьби. Виборні представники олігархізувались і вже згодом, на

чергових виборах, лишали поза конкуренцією будь-кого не капіталізованого, без значного матеріального ресурсу. Влада дедалі чіткіше розглядалась як інструмент захисту і примноження капіталів. Тому фінансові групи сприяли своєму представнику. Сьогодні фінансові групи зросли до тієї міри, що фінансують кілька «представників», навіть політичних антагоністів. Саме тому ми маємо дивну політику, яка немає публічної логіки. Зоною конкуренції стає дедалі ширша сфера, в тому числі адміністративні посади, судові чини тощо як засіб ресурсного збагачення.

Політична конкуренція не знаходиться на межі ідеологічної дискусії. Зусилля спрямовані на форматизацію громадської свідомості і актуалізації кількох питань, як мова, ЄС, НАТО, Росія. Причому ці теми так заговорюються, що не відчувається їх суті, а розв'язання здається проблемним. Темі існують як номінальні і через ЗМІ періодично підігріваються. Громада виявляється споживачем інформаційної «жуйки», а не генератором ідей і дискусій. Громадянське суспільство не формулює свій інтелектуальний запит. Питання мови актуалізується в різних іпостасях, але не дається відповідь на одне банальне мовне питання: чому на виділені кошти не перекладаються українською мовою дитячі та художні стрічки вже майже два десятиліття поспіль. Діти, які народилися в роки незалежності, вже дев'ятнадцять років слухали б якісну українську мову. Тема ЄС у принципі, дивна, зокрема стосовно того, приймуть нас чи ні. Ніби вступивши, зможемо щось безкоштовно отримати. Інше питання — стати дійсно нарівні з європейськими стандартами якістю транспортних шляхів, чистотою вулиць, якістю медицини, харчування і матеріальною забезпеченістю населення. Але для цього потрібні прагматичні кроки всередині країни, а не розмови про нас красивих і хороших, але бідних. Так само питання Росії і енергоносіїв — це не питання для Росії, це питання для України. По-перше, Російська Федерація могла б бути величезним споживачьким ринком для української промисловості, а по-друге, якісне і ефективне використання енергоносіїв — це внутрішнє питання, що знову говорить про неефективне внутрішнє управління, а не про «поганого сусіда». Схема дотацій державою енергоносіїв, які споживатиме неефективне приватне виробництво, і додатковий прибуток за рахунок держави, які отримуватимуть власники, не зрозуміла для прозорої економіки. Ця «схема» в інформаційному полі підміняється темою «ціни на газ» і генеруванням острахів у суспільстві, яке і так переважно бідне.

Індикатором номінальності і віртуальності інформаційних тем є ряд прецедентів. Фактично щоденно і додатково — під час змін урядів говориться про ВВП. Причому падіння, зростання і розмір ВВП нікого не дивує; політики не ідуть у відставку; суспільство не впадає в розпач. Будь-яка цифра нікому ні про що не говорить. Тема є і надалі.

Коли контури політичного класу окреслені, постає питання його соціалізованості. Очевидно, що політичний клас не є соціальноорієнтованим. Ми визначаємо його як «сотовий політичний клас», тобто автономізований від суспільства. Так, український історик П. Толочко зазначає, що більшість політиків сформувалися і здобули владу на корпоративно-кланових структурах і нічого спільного з інтересами українського народу не мають ... енергія політичної еліти іде на обслуговування самої себе⁶. Цю ж закономірність підтверджує політолог В. Фесенко: представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні розпорядитися цією владою у суспільних інтересах⁷. Ми доходимо специфічного висновку про те, що політична еліта не є і не може бути патріотичною. Страх про мінливість політичної кон'юнктури, неадекватні капітали і примітивна вітчизняна інфраструктура зробила багатьох власниками закордонної нерухомості, розпорядниками рахунків тощо. Ці люди зацікавлені в стабільності тих країн, де їх «активи». Вони ніби тимчасово найняті менеджери в Україні. Але їх менеджерство не демонструє успіхів. Можливо, слід використати нормандську теорію і запросити на управління (будівництво, ремонт доріг, шкіл, медичних закладів) іноземців.

Політичний клас має бути флагманом і локомотивом суспільства, нести соціальну відповідальність. Заяви деяких представників «політичного класу» про надмірну вартість їх одягу та іншого, що перевищують кількарічні доходи пересічних громадян, і відсутність реакції інших говорить про стан і діагноз «політичного класу» загалом. При цьому суспільство не помічає проявів соціальної відповідальності і соціального партнерства. В Україні наявні футбольні клуби, на неукраїнський склад яких їх власники витрачають мільйонні суми, і при цьому не підтримуються вітчизняні спортивні школи і клуби. Багатство не є вадою, але невиправдана розкіш говорить про збочення. Олігархізована влада зацікавлена в збіднілому суспільстві, оскільки загітувати десять люмпенів легше ніж одного власника ресторану.

Ми починаємо розуміти, чому легше використовувати термін «політичний клас» — ми ним підміняємо визначення еліти.

Олігархізована політична еліта не здатна (не зацікавлена) розв'язати потреби середнього класу, переважно потерпаючого від штучно створених перешкод «середнім чиновництвом».

Чому постало питання про політичний клас? Насправді від характеру цієї політичної когорти залежить алгоритм соціальних трансформацій в Україні. Зрештою, політичний клас — це найманці — політичні менеджери, обрана чи самообрана еліта, ідейний символ, генератор суспільних відносин, автономна каста, специфічний клан. До речі, всі визначення мають певний сенс і до певної міри характеризують політичний клас, який стимулює (або гальмує) соціальні вібрації. Відтак можливі поштовхи соціальних трансформацій.

На сьогодні ніхто і ніщо не гарантує від неофеодалізму із замкнутими станами за демократичної риторики і виборними атрибутами. До речі, українська модель поки що тяжіє саме до такої форми. Стагнація соціального розвитку означає обмеження можливостей цього суспільства, шансів реалізуватися його членам, своєрідне обмеження прав. У цьому разі покладатися лише на глобалізаційні процеси, мовляв, хвиля розвитку нас підхопить без зусиль — марно і хибно. Адже для глобального села чи глобальної економіки потрібні і «смітники», серед іншого. Тому є велика небезпека за пасивності стати задвірками глобального середовища.

У цьому контексті — заяви політиків і оцінки аналітиків про «політичний клас, який вже не може», і системну кризу політичного класу загалом⁸. Оскільки політичний клас не може нічого запропонувати українському суспільству (обговорення, ідеї тощо), це ще раз підтверджує нашу тезу про «сотівість» політичного класу. Навіть підсвідомо політики визнають низьку якість еліти, яка насправді має бути частиною політичного класу. Так, В.Литвин говорить, що у нас немає політичної еліти (очевидно маючи на увазі справді достойних представників), а в нас є правлячий політичний клас⁹.

Натомість постає питання, чи в принципі є можливість зміни генотипу політичного класу. Оскільки для нас замало констатувати наявний стан. Модель здатна дрейфувати, чи залишиться константою?

Очевидним є те, що непублічний, неавторитетний, замкнутий політичний клас не відповідає ідеалам демократичного суспільст-

ва. Він достатньо згрупований, самоорієнтований і сконцентрований на самозбереження. При цьому не є соціально корисним, локомотивом суспільного розвитку. Збереження ситуації означатиме елітарну, відсторонену і олігархізовану владу, за якої буде суспільство, що отримуватиме за своїми запитами. Малоімовірно очікувати високий стандарт соціальних запитів, потребу самоорганізації, самоуправління, громадянського розвитку. Натомість — соціальні пайки, задоволення примітивних потреб, що є де-факто на сьогодні, і неготовність до самоорганізації з розв'язання власних потреб. Суспільство теж захищається власною «сотовістю». Власним прибораним подвір'ям (квартирою) і засміченою вулицею (під'їздом), що для пересічного європейця в принципі не зрозуміло.

Зміна наявної ситуації не можлива шляхом перевиховання політичного класу. Він залишатиметься в описаному форматі, доки «дикий капітал» не охопить усі сфери, лише після чого почне працювати Закон як засіб збереження і охорони статусу. Правове поле стане на сторожі правопорядку і законності саме зусиллями тих, хто сьогодні ним нехтує заради того, щоб «Законом» захищати те, що було здобуто у вирі перехідного періоду. Питання в тому, чи цей закон захищатиме блага суспільства, чи вдасться створити і створювати благо, середнім прошаркам стати повноцінними власниками, щоб суспільство не залишилося натуральним споживачем і дотаційним з боку влади, а було самодостатнім для зростання, достатку, користування благами, освітою, обміном культурних надбань. Це ідеал, але застереження від моделі збіднілого суспільства, в якому підігріваються настрої патронату дотацій, безініціативності, немає.

Сучасна поведінка представників політичного класу насправді дика, порівнюючи навіть з віхою президентства Л. Кравчука і Л. Кучми, коли правила переважно радянські чиновники і помірковано здійснювали те, що сучасні намагаються виконати в надто стислий термін, ніби розуміючи, що їх влада ненадовго. Відбудеться напіврозпад олігархії через одне покоління на біологічних засадах, оскільки діти олігархів не відтворять той же статус. Не виключений прихід нового покоління олігархії, що розпочне новий виток і консервацію соціального розвитку. Заради справедливості відзначимо, що помічені і позитивні моменти, а саме — те, що перше десятиліття здобуті капітали переважно вивозилися з України, чим збіднювали економіку, соціальний розвиток, і, зрештою, їх власники ніяк не пов'язували свою долю з Україною. Вони

де-факто більше переживали за ті регіони планети, де знаходились їхні капітали. То сьогодні помічено, що поступово названі капітали матеріалізуються і в Україні, що може змінювати ментальну поведінку їх власників. На заваді консервації таких процесів може бути прихід класичного середнього класу, який сьогодні є лише в зародку, мусить змінювати генокод політичного класу своєю присутністю. Острахи і загрози підтверджують автори монографії «Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії» словами: «...якщо Україна не хоче залишитися безлюдною або без високоякісної еліти, треба прискорювати економічну і політичну модернізацію, підвищувати рівень життя...»¹⁰.

Механізм входження до політичного класу через заручення з фінансовими групами. Оскільки бізнес не класичний, він потребує подальшого державного «підкування». Новий член політичного класу стає патроном. Ситуація зможе змінитись зі зміною природи великого бізнесу, формуванням реального середнього класу з таким потенціалом, щоб його інтереси представлялись у владі (сучасна модель така, що люмпен представляють олігархи). Віра в прихід моральних і чесних політиків є утопією, вони будуть лише елементами системи. Якісна політична система має працювати незалежно від порядності окремих її учасників. Один із російських вчених Ю. Сенокосов пише, що наївно чекати, коли влада стане етичною¹¹. Порушує питання для російського суспільства, чому «пішохід» усе знає і бачить, він теж прагне стати «начальником» і, ставши ним, не змінюється? Через помсту своєму ж народу?

Ми можемо перелічити загрози, але вважаємо доречним назвати одну. Суспільство потенційно готове і «потребує» «жорсткої руки». Мирна буржуазна революція 2004 не розв'язала нагальних проблем, тому цілком імовірний «2017 р.» Наявний політичний клас може бути змитий цими подіями, нова генерація тільки почне нове коло, повторюючи помилки. Україна не є Азією і не стане Європою — дика, бідна і негорда, яка постачає в Європу кожну четверту «путану»¹².

Політичний клас не є і не може бути самодостатнім. Він є продуктом суспільних відносин, і його недоліки лише свідчать про наявні соціальні хвороби. Вина якості традиційно покладається на еліту. Ми ж акцентуємо увагу на всьому суспільстві.

Вирівнювання його соціальної структури приведе до якісних змін. Причому реформи згори будуть малоефективними. Важливо зняти перепони розвитку індивідуальної ініціативи.

Олігархічний уклад має історичну закономірність «напіврозпаду». Важливо уникнути нового циклу становлення «нової олігархії».

---

¹ Владения Лозинского составляют 26 тыс. га // korrespondent.net/ukraine/politics/897332

² Пірен М. Роль політико-управлінської еліти в утвердженні довіри в суспільстві // Соціальна психологія. — 2009. — № 3. — С. 66–67.

³ Шульга М. П'ятнадцять років суспільних трансформацій: перші підсумки // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Вороніна та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 406.

⁴ Попович М. Портрет української буржуазії // Businessclass. — 2009. — №6 (14). — С. 8.

⁵ Головатий М. Політичний клас України: що це є насправді // Персонал плюс. — 2008. — № 21. — 3–9 червня.

⁶ Толочко П. // Народний депутат. — 2008. — №5 (41).

⁷ Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» // І. — 2006. — № 45.

⁸ <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2006/3/24/39081.htm>

⁹ З інтерв'ю 19 жовтня 2006 р.

¹⁰ Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 139.

¹¹ Сенокосов Ю. Власть как проблема. Опыт философского рассмотрения. — М.: Московская школа политических исследований, 2005. — С. 27.

¹² Глумин П. Любовь на экспорт // Корреспондент. — 2009. — № 25 (364). — С. 41.